

ANDRZEJ CZYŻEWSKI¹

RECENZJA KSIĄŻKI RENATY KNAP *ŚWIATOWY HANDEL RYBAMI I PRODUKTAMI RYBNYMI*²

Książka Renaty Knap *Światowy handel rybami i produktami rybnymi. Teoretyczne przesłanki i realne uwarunkowania rozwoju w świetle teorii handlu międzynarodowego* jest w krajowej literaturze, dotyczącej tytułowej problematyki, pierwszą kompleksową monografią przedstawiającą ten temat od strony podażowo(zasobowo)-popytowej w długim, wręcz historycznym, okresie 60 lat. W tym stanie rzeczy recenzowaną rozprawę można uznać za pionierską ze wszystkimi jej zaletami i wadami.

Autorka wysuwa trzy hipotezy, które w istocie sprowadzają się do jednej: regulacje prawa morza poszerzające wyłączność dostępu krajów nadmorskich do zasobów ryb do 200 mil morskich zmieniły układ przewag komparatywnych pomiędzy krajami w światowym handlu produktami rybnymi. Obowiązujące regulacje prawa morza (III Konferencja ONZ, grudzień 1982 r.) traktuje jako przykład czynnika instytucjonalnego, którego wpływ nie był dotąd uwzględniany w teorii handlu międzynarodowego, a przecież determinuje on dynamikę handlu rybami i produktami rybnymi, strumienie przepływów eksportu i importu oraz proporcje wymiany między krajami rozwijającymi się i rozwiniętymi. W tym kontekście jasny staje się związek z celem głównym pracy, który Autorka określa jako identyfikację przesłanek i czynników zmieniających intensywność i struktury światowego handlu artykułami rybnymi. W ten sposób poszukuje odpowiedzi na pytanie o związek tych zjawisk ze znanymi w literaturze tematu teoriami handlu międzynarodowego. Dokumentuje i udowadnia, że możliwe staje się uwzględnienie roli czynnika instytucjonalnego w tych teoriach. Tak też rozumiem przesłanie zawarte w podtytule rozprawy,

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu (e-mail: kmigz@ue.poznan.pl).

² Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011, s. 507.

wskazujące, że chodzi o *Teoretyczne przesłanki i realne uwarunkowania rozwoju światowego handlu rybami i produktami rybnymi w świetle teorii handlu międzynarodowego*. Pomysł badawczy oceniam wysoce pozytywnie. Niemniej nie rozumiem, dlaczego w książce został całkowicie pominięty aspekt kosztowy przewag komparatywnych. Wprawdzie Autorka wspomina o znacznym zwiększeniu się kosztów połowów ryb i pogorszeniu relacji popytowo-podażowych ze względu na wzrost cen paliw, wprowadzenie opłat licencyjnych za prawo do połowów czy deprecjację siły nabywczej dolara, niemniej znaczenia tych czynników dla przewag komparatywnych krajów w przyjętych zakresach rzeczowych i czasowych nie bada. Nie wyjaśnia także swojego stosunku do kosztów determinujących specjalizację w połowach i przetwórstwie ryb, która – jako czynnik pierwotny – determinuje przewagi w kosztach komparatywnych. W ten sposób czytelnik nie dowiaduje się m.in. o roli postępu i innowacji w połowach i przetwórstwie ryb, znaczeniu kapitału ludzkiego czy różnicującym specjalizację czynnikiem wydajności pracy itp.

Omawiając tę rozprawę, trzeba także zwrócić uwagę na wykorzystywane źródła i sposób narracji. Licząca 507 stron książka zawiera bibliografię liczącą 322 pozycje, z tego 242 w języku angielskim i dwie w niemieckim, czyli w trzech czwartych tworzą ją pozycje obcojęzyczne, w tym 57 to obcojęzyczne strony internetowe, 45 różnego rodzaju raportów, sprawozdania m.in. FAO, OECD, „working papers” i inne, a także 14 roczników FAO i ONZ. Zaprezentowana wyżej statystyka dowodzi, iż oceniana rozprawa źródło swe bierze ze wszechstronnej i kompleksowej kwerendy światowej literatury oraz materiałów źródłowych, sprawozdawczych i statystycznych. Niewątpliwą zasługą Autorki jest synteza tych źródeł i wykorzystanie ich w formie monografii, niemniej ceną, jaką za to płaci, jest wyraźnie przeglądowy charakter tej pracy, a w istotnie mniejszym stopniu prezentacja wyników jej własnych badań.

Rozdział pierwszy, poświęcony teoretycznym interpretacjom przesłanek rozwoju handlu międzynarodowego, ma charakter dość podręcznikowy. Autorka szczegółowo prezentuje podział teorii handlu międzynarodowego, wykorzystując klasyfikację Petera Tescha. Wyszczególnia sześć teorii, które wyjaśniają handel międzynarodowy, opierając się na czynnikach podażowych bądź głównie podażowych – dwie teorie objaśniane są czynnikami popytowymi, zaś jedna grupująca tzw. teorie syntetyczne, łączy jedne i drugie. Wspomniane wyżej teorie dotyczą kosztów absolutnych, w warunkach względnych obfitości zasobów, przewag z tytułu dysponowania zasobami ryb, efektów zastosowanych technologii, podobieństwa produktów czy względnych korzyści z tytułu różnic w poziomie rozwoju gospodarczego badanych krajów. Do dalszych rozważań wykorzystywane są tylko niektóre wyżej wymienione teorie podażowe handlu międzynarodowego oparte na przewagach komparatywnych, wynikających z wyposażenia krajów w zasoby naturalne, które określają zmiany w kierunku specjalizacji i w strukturze handlu, a także zróżnicowanie poziomu konkurencyjności. Uzupełnieniem ich w dalszych badaniach są teorie popytowe uwzględniające podobieństwa i różnice w poziomie dochodów indywidualnych i właściwości produktów. Wszystkie te teorie dotyczą krajów (grup krajów), przedsiębiorstw oraz konsumentów. Niemniej to, co powinno być istotne w tym rozdziale, dotyczy tylko połowy zaprezentowanych dalej treści. Ograniczenie zawartych w nim poglądów tylko

do teorii handlu międzynarodowego, które mają znaczenie dla dalszych rozważań „odchudziłoby” go o co najmniej połowę i ograniczyłoby jego podręcznikowy charakter, a przede wszystkim zapewniłoby większą integralność treści rozprawy. Trzeba dodać, iż Autorka zamieszcza w tym rozdziale własne interpretacje i komentarze.

Zgodnie z przyjętą logiką rozważań, w kolejnym rozdziale badane są podażowe uwarunkowania rozwoju międzynarodowej wymiany ryb i produktów rybnych. Rozpoznawany jest rynek ryb od strony wielkości i dynamiki produkcji, jej struktura przestrzenna, rodzajowa i geograficzna oraz źródła pochodzenia i sposoby pozyskiwania organizmów wodnych. Długi, bo 55-letni, okres analizy pozwala Autorce wypowiedzieć się na temat obserwowanych tendencji i sformułować pogląd, że już w latach 70. minionego stulecia stało się jasne, iż zdolność połowowa światowej floty rybackiej przekroczyła możliwą do wydobycia wielkość zasobów, co stanowiło przesłankę zasadniczych zmian kierunków w wykorzystaniu postępu naukowo-technicznego w światowej gospodarce rybnej oraz instytucjonalnych uwarunkowań funkcjonowania rybołówstwa. Ten fundamentalny dla pracy wniosek został sformułowany na podstawie przeglądu literatury tematu oraz autorskiej oceny materiałów źródłowych i statystycznych. Na tej też podstawie Autorka wysuwa wiele wniosków szczegółowych, m.in. że ograniczeniu naturalnych zasobów połowowych ryb towarzyszy wzrost produkcji pochodzącej z hodowli, spadek znaczenia Oceanu Atlantyckiego na rzecz wzrostu roli oceanów Spokojnego i Indyjskiego oraz lądowych obszarów ziemi, zwiększenie stopnia zróżnicowania gatunkowego produkcji, rybołówstwa. Maleje też udział ryb morskich i gatunków o wysokiej wartości rynkowej przeznaczonych do bezpośredniej konsumpcji w produkcji całkowitej. Zauważa też wzrost dominacji krajów azjatyckich oraz spadkową tendencję udziału Europy i Ameryki Północnej w światowym rybołówstwie, a także postępujący wzrost udziału i rosnącą przewagę krajów rozwijających się nad rozwiniętymi gospodarczo, zarówno w połowach, jak i w akwakulturze. Pragnę podkreślić, że wnioski te wyprowadzane są z głębokiej kwerendy źródłowej i statystycznej długich szeregów czasowych. Są one oryginalne i poprawnie formułowane. Dobrym pomysłem jest zestawienie ocen podaży ryb i produktów rybnych na świecie z postępowaniem w technologii połowu ryb, ocenianym według typów statków rybackich na przestrzeni ponad 50 lat. Wnioski dotyczące liczebności przemysłowej floty rybackiej z uwzględnieniem czołowych poławiaczy ryb według krajów rejestracji uznaję za oryginalne, interesujące i komplementarne względem wcześniejszych ocen dotyczących malejących naturalnych zasobów ryb. Szkoda, że w pracy brak odpowiedniej analizy korelacyjnej, pokazującej związek między wielkością zasobów ryb a postępowaniem w technice ich połowów. Niemniej zestawienie tych dwóch cech pozwala lepiej zrozumieć to, co się stało w światowym rybołówstwie w 1982 roku, a co Autorka uznaje za kluczowy czynnik instytucjonalny, zmieniający światowy handel rybami i produktami rybnymi. Idzie o wspomniane wyżej, a brzemiennie w skutki, regulacje prawa morza, zmieniające zasadniczo możliwości produkcyjne poszczególnych krajów w zakresie rybołówstwa. W tymże roku została podpisana w Montego Bay na Jamajce nowa konwencja ONZ o prawie morza, która (ratyfikowana przez 60 państw) weszła w życie w 1994 roku. Na tej podstawie została utworzona wyłączna strefa ekonomiczna krajów o szerokości 200 mil morskich, bezpośrednio sąsiadująca

z morzem terytorialnym danego kraju, które także zostało powiększone z 3 do 13 mil morskich.

Autorka słusznie podnosi, iż te nowe uregulowania w zasadniczym stopniu zmieniły zasadę użytkowania morza i możliwości produkcyjne światowego rybołówstwa. Udowadnia, iż zmiany relacji obszaru wyłącznej strefy ekonomicznej do obszaru lądowego, jak też liczby mieszkańców ludności w przeliczeniu na km² zmieniły przewagę konkurencyjne w handlu rybami i produktami rybnymi poprzez zmodyfikowaną strukturę kosztów połowów ze względu na opłaty regulujące dostęp do wyłącznej strefy ekonomicznej poszczególnych krajów. W tym świetle prezentacje skutków ekonomicznych tych regulacji dla krajów dalekomorskich, w tym Polski, jak też dla krajów o przybrzeżnej orientacji rybołówstwa, uważam za ważne i znaczące. W szczególności, poprzez analizę długiego okresu (58 lat), udało się Autorce z sukcesem określić wpływ nowych uregulowań „Prawa Morza” na wielkość i strukturę globalnej produkcji rybołówstwa i jak względnie malała dynamika połowów morskich i całkowitej produkcji światowego rybołówstwa w kolejnych okresach. Interesująca w sensie poznawczym jest również prezentacja dynamiki połowów krajów rozwijających się na tle krajów rozwiniętych, pokazująca beneficja tych pierwszych, a także struktury światowych połowów morskich z uwzględnieniem tego podziału. Walorem poznawczym, a zarazem wartością dodaną w tym rozdziale, jest pokazanie, iż stosując proste metody analizy dynamiki i struktury można udowodnić, że nowe regulacje prawa morza „wyposażyły” kraje nadbrzeżne w zasoby naturalne rybołówstwa, co dało im przewagę komparatywną nad krajami, które tymi zasobami nie dysponowały lub miały je mniejsze. Podkreśla się jednak, że w zgodzie z zaprezentowanymi na wstępie teoriami handlu międzynarodowego zmiana układu przewag komparatywnych musi doprowadzić do zmiany struktury światowego handlu produktami rybnymi. Powstaje pytanie, na ile wielkość i strukturę popytu w poszczególnych krajach mogą modyfikować zmiany warunków połowowych i czy może to być niezależną przesłanką handlu międzynarodowego. Odpowiedź znajdujemy w kolejnym rozdziale poświęconym popytowym uwarunkowaniom obrotów rybami i produktami rybnymi. Udowadnia się w nim, iż konsumpcja produktów rybnych w badanych krajach wprawdzie zależy od wielkości zgłoszonego popytu, ale zmienione przez nowe uregulowania prawne warunki podażowe spowodowały, że nie zawsze występują autonomiczne możliwości zaspokojenia popytu poprzez zasoby naturalne. Stąd też rozwija się wewnętrzna produkcja ryb (akwakultura), jak również rosną obroty eksportu i importu produktów rybnych. Jeśli do tego dodać szerokie i wyczerpujące rozważania na temat ich zużycia przemysłowego, to uważam, iż cel badawczy tego rozdziału został w pełni osiągnięty. Trafnie zostały określone główne czynniki rozwoju popytu na ryby i produkty rybne. Wiąże się je ze wzrostem liczby ludności świata, a przez to konsumpcji *per capita*, jak również ze zróżnicowaniem warunków naturalnych w postaci dostępu do morza, do zasobów ryb w wodach przybrzeżnych oraz do dużych zbiorników śródlądowych. Autorka stwierdza, iż warunki środowiska geograficznego, a także dobrze rozwinięta linia brzegowa czy wyspiarski charakter badanych krajów miały istotny wpływ na kształtowanie gustów i upodobań konsumpcyjnych co do rodzaju żywności pochodzenia wodnego. W rozdziale zostały także zidentyfikowane czynniki określające

zapotrzebowanie na przemysłowe produkty rybne. Należą do nich przede wszystkim rozwój intensywny hodowli zwierząt rzeźnych, głównie w państwach wysoko rozwiniętych, jak też wysoka wartość odżywcza mączki rybnej i oleju, co spowodowało zmiany udziału tych składników w karmie zwierzęcej. Akceptuję też pogląd, iż spadek znaczenia tradycyjnie ukształtowanych nawyków konsumpcyjnych należy wiązać z procesem globalizacji, tj. wzrostem powiązań i wzajemnych oddziaływań państw i społeczeństw prowadzących do ujednoczenia się kultur i gospodarek. Zjawisko to przyczyniło się do rozpowszechnienia zwyczajów spożywania większej ilości różnorodnych gatunków ryb i owoców morza w regionach spoza tradycyjnych obszarów ich konsumpcji, a tym samym wzrostu globalnego popytu na produkty rybne. Powyższe rozważania dokumentują i uwiarygodniają końcowe wnioski w rozdziale poświęconym uwarunkowaniom popytowym handlu rybami i produktami rybnymi. Teza, iż zmiany podażowe, w tym handlu, wywołane nowymi regulacjami prawa morza, nie do końca wyjaśniają uwarunkowania popytowe handlu rybami i produktami rybnymi, została w przekonujący sposób rozwinięta i udokumentowana.

Kolejny rozdział rozprawy zawiera informacje na temat poziomu i dynamiki światowych obrotów rybami i produktami rybnymi, ich struktury towarowej i geograficznej, tendencji cen na światowym rynku rybnym czy polityki handlowej w międzynarodowych obrotach w tym zakresie. W dużej mierze rozważania mają charakter wprowadzający do kwestii związanych *stricto* z handlem rybami i ich produktami, chociażby w odniesieniu do identyfikacji struktur wymiany, tendencji czy barier taryfowych oraz para- i pozataryfowych.

Z kolei ostatni rozdział recenzowanej monografii pełni funkcję szczególną. Jest to najbardziej oryginalny, zawierający elementy nowości, fragment rozprawy. Do takiej tezy skłaniają następujące przesłanki:

- autorskie określenie wskaźnika TC – *trade coverage* (stopnia pokrycia krajowego importu krajowym eksportem) dla największych światowych eksporterów i importerów ryb i produktów rybnych, co pozwoliło określić klasyfikację wybranych krajów, w tym Polski, według tego wskaźnika, jak też jego zmiany w długim okresie (46 lat);
- ujawnienie przewag komparatywnych krajów w zakresie produktów rybnych według wskaźnika RCA (*revealed comparative advantage*), który unaocznia względną przewagę danego kraju w stosunku do całkowitego udziału tego kraju w eksporcie światowym. Wskaźnik ten jest komplementarny w stosunku do wskaźnika TC i pozycjonuje w sposób syntetyczny, a zarazem porównawczy, badane kraje, w tym Polskę;
- kwantyfikacja handlu wewnątrzgałęziowego rybami i produktami rybnymi wybranych krajów w długim okresie.

Dla celów tej analizy wykorzystano multilateralny indeks Grubera-Lloyda, który odnosi handel wewnątrzgałęziowy w obrotach rybami i produktami rybnymi do obrotów handlowych w obrębie danej gałęzi (branży). W pierwszym przypadku jest to przemysł rybny, w drugim są to branże żywnościowych produktów rybnych oraz produktów przemysłowych, w trzecim przypadku punktem odniesienia są obroty produktami rybnymi kilkunastu krajów – czołowych eksporterów i importerów.

Wyżej wymienione analizy prowadzą do wniosków, że:

- podstawową przesłanką międzynarodowego handlu rybami i produktami rybnymi było zróżnicowanie możliwości produkcyjnych, wynikające z odmiennego dostępu krajów do zasobów naturalnych,
- te ostatnie stanowią najważniejszy czynnik zmian w strukturze światowego handlu rybnego,
- przesłanką specjalizacji niektórych krajów w artykułach rybnych była też przewaga komparatywna, wynikająca z relatywnej przewagi w zasobach pracy oraz technologii,
- na kształtowanie się tendencji światowego handlu produktami rybnymi oddziaływały także uwarunkowania popytowe. Wielkość i zakres zróżnicowania popytu na produkty rybne jest czynnikiem modyfikującym intensywność, kierunki zaangażowania krajów w międzynarodową wymianę rybami i produktami rybnymi, determinowane głównie dostępem do zasobów. To prowadzi bowiem do specjalizacji w produkcji i rozwoju wymiany różnymi odmianami artykułów rybnych.

Powyższe ustalenia uznaję za oryginalny wkład do przedmiotu badań. Wynikają one z głębokiej kwerendy źródłowej oraz dobrze zaprojektowanych i przeprowadzonych analiz szczegółowych i porównawczych. Stanowią też podstawę dla określenia perspektyw rozwoju międzynarodowych obrotów artykułami rybnymi z uwzględnieniem prognoz podaży i popytu, a także perspektyw światowego handlu produktami rybnymi.